

Opponensi vélemény

Zsupán Edina

A próza poétikája

Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* című műve Janus Pannonius fordításában
című akadémiai doktori értekezéséről

Zsupán Edina akadémiai doktori értekezésének a címe fordításelméleti és -történeti elemzést ígér – ennél azonban jóval többről van szó. A disszertáció vizsgálatának a tárgyát – Plutarchos *Apophthegmata regum et imperatorum* című munkájának latin fordítását, amely Janus Pannonius leghosszabb prózafordítása – többféle kontextusban és több tudományterület metodológiájának az alkalmazásával járja körül, helyezi el, írja le, elemzi és értékeli. Kérdésfeltevései, elemző szempontjai és vizsgálati módszerei egyaránt érintik a kodikológia, a paleográfia, a művészettörténet, az irodalomtörténet és a műfordítás vizsgálati terepét. A disszertáció egészének a legnagyobb teljesítményét éppen ebben a komplexitásban látom, a képességben, amellyel különböző diszciplínák felől helyezi új megvilágításba Janus prózafordítását.

Ritoók Zsigmond Janus Pannonius görög versfordításait elemző, 1975-ben publikált tanulmányában azt írja, hogy „Janus ránk maradt prózai fordításaival, Plutarkhosz és Démoszthenész műveinek latinra való átültetésével külön tanulmányban behatóan foglalkozott Juhász László, Huszti József a kor fordításirodalmának egyéb termékeihez viszonyítva értékelte Janus ez irányú tevékenységét.” Zsupán Edina a disszertáció témaválasztásának indoklásában a következőt írja: „Az *Apophthegmata regum et imperatorum* fordításának az utókor figyelmét illetően valamiért különösen mostoha sors jutott. Amellett, hogy egyetlen példányban maradt fenn, Ábel Jenő 1880-as kiadásáig egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban. Szaktanulmányok kifejezetten erre a műre nem koncentráltak.” (40. p.) A két állítás között – a látszat ellenére – nincs ellentmondás. Nemcsak azért, mert Juhász László a disszertációjában – miként a disszerens írja – csak egyetlen rövid fejezetet szentelt Janus *Apophthegmata*-fordításának, és még csak nem is azért, mert Huszti a monográfiájában a prózafordítások keletkezésének a körülményeivel foglalkozik. Ellentmondás azért nincs, mert Juhász 1928-ban keltezett latin nyelvű disszertációja és Huszti 1931-ben publikált monográfiája óta eltelt majdcsak évszázadnyi idő a kutatásban olyan szemléletváltást és módszertani megújulást hozott, amely

nemcsak indokolja, hanem szükségessé teszi Janus Plutarchos-fordításának a komplex és korszerű vizsgálatát. A disszertáció témaválasztása ezért indokolt, a disszertáció maga pedig mindenekfelett ezért hiánypótló munka.

Az értekezés struktúráját alapjaiban határozza meg a disszerens által kéziratközpontú filológiának nevezett módszer, amely a műfordítás vizsgálati keretét kitágítja, egyszersmind az értelmezőnek nagyobb mozgásteret ad, összességében pedig megnyitja az utat ahhoz, ami Zsupán Edina értekezésében megtörténik: számos új eredményre jut. A disszerens Janus *Apophthegmata*-fordítását először nagylátószögbe helyezi, majd ezt szisztematikusan szűkítve közelít a szöveghez, és így jut el annak mikrofilológiai vizsgálatához. A szűkítés ugyanakkor tágítást is jelent, amennyiben az elemzést annak többféle kontextusa felől értékeljük.

A hét nagy fejezetből álló disszertáció Janus Plutarchos-fordítását először a költőnek görögből latinra készített fordításai között helyezi el. Ezt követi a szöveghordozó, a Janus-fordítást egyedülként megőrző lipcsei kódex bravúros vizsgálata annak az összefüggésnek a felismerésével, hogy a kódex kodikológiai és paleográfiai sajátosságai és paratextusai kiemelkedő jelentőségűek Janus fordítói munkamódszerének és eljárásainak a feltárásában. A felismerés, hogy a szöveghordozó kódex csaknem teljes egészében a görög kódexek tagolását követi, újabb feladatot jelölt ki, illetve egy újabb eredményhez vezetett: a Janus által használt görög szövegvariáns behatárolásához. Ez alapozza meg annak az újabb összefüggésnek a feltárását, amely az értekezés fő témáját tekintve ugyancsak alapvető jelentőségű: Janus a maga fordítói alapelvét, a fordított szöveghez való lehető legteljesebb hűség elvét követte akkor is, amikor fordításában megtartotta a görög szöveg eredeti tagolását, és pedig Plutarchos *Apophthegmatá*jának a többi latin fordításával összevetve egyedülként. Az eredeti tagolás megtartása pedig – erre a disszertáció második felének elemzései bőséges példával szolgálnak – ugyancsak alapvetően határozza meg a fordítást magát: szóhasználatát, szintaxisát és ritmikáját egyaránt.

A disszertáció kodikológiai és paleográfiai tartalmú I. fejezetének további jelentős eredménye a lipcsei kódex keletkezésének lokalizálása és datálása. Zsupán Edina sok szempontot mozgatva, meggyőzően bizonyítja – egyszersmind cáfolja Csapodi Csaba álláspontját –, hogy a szöveghordozó kódex Janus környezetében keletkezett, és pedig a Vitéz János kezdeményezésére történő, egri érseksége idején (1465–1472) dokumentálható

kódexprodukciónak egyik darabjaként. Ez pedig azt is jelenti, hogy a kódex a szerzői tisztázathoz közel keletkezett, így betekintést enged a Janus-fordítás alkotói folyamatába is.

Az eddigiekben arra kívántam rávilágítani, hogy mennyire produktív tud lenni egy szövegnek, esetünkben egy 15. századi műfordításnak az elemzése, ha az elemző a regisztrált sajátosságokat a szöveghordozóval összefüggésben, annak a vizsgálati eredményeiből adódó kontextusokba rendezve értelmezi. A kódex szerzői tisztázatának kérdése, amelyet a disszertáció utolsó elemző, *A fekete tintával javító korrektor (L2) személye* című VI. fejezete tárgyal, ennek éppen a fordítottjára példa. Arra, hogyan segítik a fordításelemzések tapasztalatai a paleográfiai hiátus felszámolását. A lipcsei kódex szövegét egy egykorú használó végigkorrigálta. A tagolás és a szöveg kiegészítései, nem különben a kihagyásai, Janusnak a disszertáció IV. és V. nagy fejezetében taglalt fordítói és poétikai elveivel magyarázhatók, amelynek következményeként bizonyítást nyert az, ami eddig csak feltételezés volt, hogy ti. a korrektor nem lehetett más, mint maga a fordító, Janus Pannonius.

A disszertáció II. és III. fejezete Janus *Apophtegmata*-fordításának az irodalmi kontextusait tárja fel, amelyben kitüntetett szerepet kap a Mátyásnak szóló ajánlás. A disszertáció a dedikáció királytükör olvasata mellett érvel, nem teljesen elvitatva a kutatásban általános *adhortatio* avagy politikai olvasatot. Ehhez a következőket ajánlom megfontolásra.

Janus dedikációja – hasonlóan Plutarchos Traianus császárnak szóló ajánlásához – a műfaj teljes toposzkészletét mozgósítja: az uralkodó magasztalása, a neki ajánlott mű értékének minimalizálása, és így tovább. Janus ajánlásának ugyanakkor van két pontja, amely nem feltétlenül indokolható sem a királytükör-hagyománnyal, sem a próza *praefatiók* szerénykedés-toposzával.

A nyilvánvalóan mintaként szolgáló plutarchosi ajánlásban feltűnő az emlékezet és a példaadás hangsúlyozása. Plutarchos a maga *Apophtegmatá*ját olyan olvasmányként ajánlja Traianusnak, amely fenntartja a nagy elődök emlékezetét, és ezáltal paradigmaként funkcionál mindenkori olvasói, köztük, de nem kizárólag, a császár számára. Janus dedikációja ellenben teljesen személyre szabott. Kizárólag Mátyáshoz szól, csak neki szánja a művét, és pedig azért, hogy abból az uralkodó útmutatásokat kapjon: 1. a mindennapi cselekvésben (*veluti regulas quasdam cotidianarum actionum habebis*), 2. hogy még elmésebben/szellemesebben beszéljen (*et ad earum formam non modo loqueris salsius*), 3. hogy még bölcsebben éljen (*verum etiam vives sapientius*). Tehát fegyelmezett normakövetés (*regulas ... habebis*), szellemes beszédmód (*loqueris salsius*) és okos döntések (*vives ... sapientius*) – ez a három terület az, ahol Mátyásnak

– a középfokok ezt implikálják – még van tanulnivalója. Ezt az értelmezést erősíti a szövegben többszörösen alkalmazott Traianus–Mátyás párhuzam is. A célok megfogalmazását felvezető gondolat szerint Traianus és Mátyás egymással összemérhető uralkodók (*maiestatem tuam non iniuria Traiano comparim*), mert az előbbi a Római Birodalmat az elfajzástól (*degeneratione*), az utóbbi a keresztény világot a hitetlenektől (*a perfidis hostibus*) mentette meg. Mátyás azonban akkor lesz teljességgel Traianus (*potes adhuc esse plane Traianus*), vagyis nemcsak hozzá mérhető, hanem vele egyenértékű uralkodó, ha e derék férfiak tanácsai mentén (*Quod si bonorum apud te consilia maxime valuerint*) folytatja tovább feladatainak a beteljesítését. A még ügyesebb retorikára és a még bölcsőbb döntésekre tehát a királynak vélhetően nem általában, hanem a folyamatosan mozgásban lévő aktuálpolitikai helyzetek kezeléséhez volt szüksége, amelyben – Kubinyi András 2000-ben megjelent tanulmányát hivatkozva – Mátyás számított a Rómából hazatérő Janus szolgálataira, aki 1467-ben, éppen az *Apophthegmata* fordításának évében érte el hatalma és befolyása csúcsát. Amennyiben ezeket a körülményeket és a szövegnek itt említett retorikáját, annak az implikációját szem előtt tartva olvassuk a dedikációt, a királytükör–olvasat mégiscsak gyengül, inkább a politikai kontextus erősödik fel.

A dedikációk toposzkészletének gyakori eleme az elsőség hangsúlyozása. Janus állítása azonban, hogy ti. Plutarchosnak ezt a művét ő ültette át először latinra, nem toposz, hanem a valóságnak nem megfelelő kijelentés. Az *Apophthegmatát* Janus előtt már latinra fordította Francesco Filelfo (1437) és Antonio Cassarino (†1447) is, amelyekről Janus nemcsak tudott, hanem használta is őket – a disszertáció III. nagy fejezete éppen ezt tárgyalja. A disszerens nem ad érdemi magyarázatot Janus tudatosan megtévesztő állítására, amely azonban olyan meggyőzőnek bizonyult, hogy a Janus-kutatás Filelfo és Cassarino fordításairól ez idáig nem tudott, sőt nem is feltételezte párhuzamos *Apophthegmata*-fordítások létezését (57. p.).

Éppen ezért szükséges kellő nyomatékkal hangsúlyozni a disszertációnak azt az érdemét, hogy Filelfo fordítását, illetve fordítói eljárásait önmagában is elemzés tárgyává, majd a Janus-fordítás viszonyítási pontjává tette, és ezzel valójában két *Apophthegmata*-fordításnak a – dolgozatban kontrasztívnak nevezett, pontosabb szóhasználattal inkább – komparatív elemzését végezte el. A disszerens esetenként a Cassarino-fordítást is bevonta az összehasonlításba, és így, a komparatív műfordítás-elemzések folyamatában mutatkoznak meg a fordítók eljárásainak a megfontolásai és a döntéseik. Az elemzésekben regisztrált jelenségek, valamint a Plutarchos-szövegnek a IV. fejezetben összegzett sajátosságai képezik meg azt a szempontrendszert, amelynek mentén megvalósul a disszertáció elsődleges ambíciója, Janus műfordításának a mélyreható elemzése *A jelenségek bemutatása* című V. fejezetben (117–274. p.).

A disszertáció minden eddigi eredménye ennek a 157 oldal terjedelmű fejezetnek a szempontrendszerében találja meg a helyét és a jelentőségét. E rendszer szempontjait alapvetően a korábban – kitüntetetten a Filelfo–Janus fordítások komparációjában – regisztrált strukturális, szintaktikai, szóhasználati, ritmikai és metrikai, valamint a költői nyelv egyéb poétikai megoldásai alkotják meg. Ez az eljárás azonban két zavaró következménnyel jár.

Mivel az elemző szemponttá tett poétikai jelenségek természetesen nem szeparáltak vannak jelen a fordításban, hanem folyamatosan és szimbiózisban, azok szétválasztása óhatatlanul folyamatos önisméltléshez vezet. A disszerens mintha maga is érzékelné a problémát, mindenesetre a *Tömörség* című alfejezetben lényegében ezt fogalmazza meg: „A tömörség nem csupán bizonyos nyelvi elemek sajátja a fordításban, hanem létrejöttéhez valamennyi elem hozzájárul, és nem leválasztható a frappánsságról sem. Ennek megfelelően itt voltaképpen újra felsorolhatnánk, szemléltethetnénk számos eddigi szempontunkat, ám az ismétlések elkerülése végett csak rövid áttekintésre szorítkozunk.” (185–186. p.). A *Tömörség* fejezetcímhez egy lábjegyzet is tartozik – „Lásd ehhez az implicitáció jelenségét is, 250–252.” –, amely tovább tereli az olvasót, aki azonban a 251. oldalon már a *Szóképek fokozása* fejezethez érkezik, amelynek egyik példája a 152. oldalon idézett apophthegma, amelynek 668. jegyzetét – „Az apophthegmához lásd még 178. o.” – követve visszajutunk a 178. oldalra, ahol azonban mégsem ugyanarról, hanem egy másik apophthegmáról esik szó. Azt gondolom, hogy az előre és visszautalások közepette a disszerens is eltévedt.

Az elkülönített fordítói/poétikai eljárások mentén haladás nemcsak a jelenségek regisztrálásának a gyakori ismétléséhez vezet, hanem – ahogy ez a fenti példából is kitűnhet – fragmentálja az elemző gondolatmenetét, és ezzel nehezíti annak befogadását. A disszerens Janus fordítói eljárásainak illusztrálására olykor alkalmazza azt a megoldást is (például a 73–78. p.), hogy ugyanazt az apophthegmát összeveti Filelfo, Cassarino, Janus, sőt még Raffaele Regiának és August Xylandernek Janus után készült fordításában is, és pedig valamennyi fordítói eljárásra tekintettel. Ennek a fajta komparációnak a kiterjesztett alkalmazása kiiktatná, de legalábbis csökkentené az ismétléseket, valamint felszámolná a kifejtés töredezettségét.

Az értekezés fő ambíciója Janus *Apophthegmata*-fordításának az elemzése és az elemzések tapasztalataiból megkonstruálható fordítói magatartás leírása. Ilyen cél megvalósításakor aligha megkerülhető a téma elméleti alapvetése. A disszerens ismeri és említi is a műfordítás elméletének meghatározó irányait és irodalmát, de egyiket sem alkalmazza következetesen,

csak olykor-olykor utal egyik-másikra. A *Bevezetés*ben a pindarosi forrásszöveg és Janus fordításának kapcsolatát Józán Ildikóra hivatkozva intertextuálisnak nevezi. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a műfordítások intertextualitása a forrás- és a célszöveg párbeszédbe léptetését és ezzel a jelentésbővülést, annak a megoldásait jelenti, nem a forrásszöveg stílusának és ritmusának a minél hívebb rekonstruálását. A disszertáció ugyancsak az elején, a humanista fordítások kutatástörténeti áttekintésében (40–49. p.) kiemelten hivatkozva Paul Botley-nak a 15. századi humanista fordítók gyakorlatából megalkotott, tehát a téma szempontjából igen releváns funkcionális rendszerét, amelyben a disszerens Janust a versengő fordítások (*competitive translations*) kategóriájában helyezi el. Ugyanitt említi a mindenkori fordításelméletek két alapvető kategóriájának, a honosítás (*domestication*) és az elidegenítés (*foreignization*) jelenségének alkalmazását mind az antik (Polgár Anikó), mind a humanista (Marianne Pade) fordításokkal összefüggésben, kora újkori kontextusban pedig Peter Burke dekontextualizáció–rekontextualizáció fogalom-párját. Fordításelméleti szemponttal és terminussal azonban legközelebb a 238. oldalon találkozunk (*foreignization*), majd a 257. oldalon, a modern fordításelmélet explicitáció és az implicitáció jelenségeinek Klaudy Kinga-féle négy típusának említésekor.

A műfordítás elméletének nem az ismerete hiányzik tehát az értekezésből, hanem az intenzívebb és konzekvens alkalmazása. Janus az ajánlásában világosan fogalmaz: fordításának célja Plutarchos *Apophthegmatájának* a minél szélesebb körű megismertetése a görög szöveg lehető leghívebb átültetésével (*cum Plutarchum in interpretando quam verissime exprimere tentaverim*). Áttéve ezt a fordításelmélet nyelvére, Janus eljárása Polgár Anikó kategorizálásában a rekonstrukciós, Lawrence Venuti leírásában a *foreignizing translation*, az elidegenítő fordítás elvárásainak felel meg. Ennek az eljárásnak a Janus fordításában regisztrált módzatai a fordítási univerzálé kategóriáival pontosabban leírhatók lettek volna.

A disszertációnak nemcsak a műfordítás-, hanem a műfajelméleti kontextusa is további tisztázást kíván. Az apophthegma, gnóma, chria, anekdota egzakt meghatározása és elkülönítése – mint azt a disszerens is írja (60. p.) – aligha megvalósítható, mivel ezek a kisműfajok egymás határait lépik át. A lehetőség szerint minél pontosabb szóhasználatot azonban segítheti például a téma máig alapvető, a disszertációból azonban hiányzó monográfia: André Jolles, *Einfache Formen: Legende, Sage, Mythen, Rätsel, Sprach, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*. Halle 1956.

A disszertáció fordításelemző részére vonatkozó kritikai megjegyzéseimmel nem kívánom elhomályosítani annak eredményeit és azok jelentőségét. Zsupán Edina Plutarchos *Apophthegmatájának* két, a Janus-filológiában eddig nem, illetve nem prózapoétikai szempontból vizsgált fordításának, Filelfo és Janus latin átültetésének a mélyreható vizsgálatával önmagában is jelentősen hozzájárult humanista költőnk életművének a teljesebb megismeréséhez. Számos elemzéssel teszi láthatóvá Janus prózafordításának alapelveit, amelyeket a forrásszöveg lehető leghívebb átültetésében, valamint a *brevitas*, a *compositio* és a *concinnitas* kategóriáiban összegez. Bemutatja azokat az általa allúziósnak nevezett eljárásokat, amelyeket Janus az azonos hatás elérésének érdekében alkalmaz akkor, amikor az eredeti szórenddel, szintaxissal, stílussal vagy ritmussal ekvivalens fordítás nem lehetséges. Aprólékos elemzésekkel mutatja meg Janus prózafordításának a legsajátosabb vonását: a prózaritmus fokozását, sőt a metrizálását, amelyben már megláthatjuk a költő, mindeneelőtt az apophthegma műfajával leginkább rokonítható epigrammaköltő ujjgyakorlatait. Összességében azt a folyamatot, ahogy a Filelfo fordítását alapul használó Janus a maga finom poétikai megoldásaival egységes összhatást és csak rá jellemző karaktert adott a fordításának – autentikus művet teremtett.

Az elmondottak fényében Zsupán Edina akadémiai doktori értekezését nyilvános vitára alkalmasnak ítélem, és számára a Magyar Tudományos Akadémia doktora fokozat megadását javaslom.

Darab Ágnes
egyetemi tanár, MTA doktora

Miskolc, 2024. október 16.